

Людмила Петрушко,

кандидат історичних наук, науковий співробітник,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
вул. Володимирська, 62, Київ, 01033, Україна
e-mail: liudmyla1991@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7175-9143>

**ЕМОЦІЙНИЙ СВІТ УКРАЇНСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ:
ДЖЕРЕЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ РУКОПИСІВ XII–XVI СТ.
З ФОНДІВ ІНСТИТУТУ РУКОПISY**

Розглянуто інформаційний потенціал рукописів XII–XVI ст. з фондів Інституту рукопису для дослідження емоційного світу людини українського Середньовіччя. Виокремлено три важливі групи джерел. Найбільшу цінність становлять оригінальні пам'ятки, серед яких виняткове значення має Києво-Печерський патерик. Значущими є записи про прояви емоцій або уявлення про них. Перекладні книги також заслуговують на спеціальне вивчення як потенційні джерела формування емоційної візії на українських теренах за досліджуваної доби.

Ключові слова: Інститут рукопису, інформаційний потенціал, рукописна книга XII–XVI ст., українське Середньовіччя, історія емоцій, перекладні тексти, оригінальні тексти, Києво-Печерський патерик.

Одним із провідних напрямів сучасної історичної науки є історія емоцій, серед завдань якої – дослідження актуальності емоцій в конкретну епоху, з'ясування оцінного ставлення до них, виявлення ментальних уявлень, пов'язаних з ними. Особливий інтерес у цій царині становить доба Середньовіччя як така, що в силу багатьох обставин дуже відрізняється від сучасності. Якщо в західній гуманітаристиці історики вже здійснили низку досліджень для розкриття таємниць емоційного світу минулого взагалі і середніх віків зокрема, то у вітчизняній історіографії таких розвідок практично немає. Запорукою успішного історичного дослідження є джерельна база, а тому в пропонованій статті йтиметься про з'ясування інформаційного потенціалу рукописної книги з фондів Інституту рукопису

НБУВ для вивчення теми емоційного світу українського Середньовіччя.

Оскільки емоційна проблематика в нас конкретизована хронологічно (Середньовіччя) та географічно (українське), то у фокусі нашої розвідки будуть рукописи XII–XVI ст., створені на українських теренах. Звертатимемо увагу на рукописи, написані церковнослов'янською мовою української (давньоукраїнської) редакції або староукраїнською мовою. Це вказуватиме на створення, а головне – на побутування – рукопису на українських землях. Якщо мова рукописів церковнослов'янська, але східнослов'янської редакції, то вони могли бути створені на наших теренах, але це не точно.

Варто враховувати історію рукопису, якщо вона відома чи є можливість її з'ясувати. Цінність становить також інформація про стан збереженості рукопису, про наявність воскових плям, заялжених аркушів тощо, тобто ті аспекти фізичного стану рукопису, які можуть засвідчити їх реальне використання за призначенням – мабуть, для більшості книг таким було читання під час церковних богослужінь.

Важливим є і кількісний показник. Він засвідчує, що конкретний текст, наприклад Євангеліє, дійсно, був поширеним і міг мати реальний вплив на формування візії емоцій. Тож чим більше примірників якоїсь книги (Апостол, Ізмарагд, Златоуст), тим більше підстав припускати можливість її впливу на ставлення до емоцій. Особливо ця обставина важлива для книг, щодо використання яких за богослужінням немає інформації (велика кількість Апостолів та Євангелій має значення, але й так відомо, що це основні книги Святого Письма, які використовуються під час церковних служб, тобто вони постійно «на слуху»).

Усі виявлені таким чином рукописи належать до двох груп. Першу з них становлять перекладні тексти, які є потенційним джерелом для формування уявлення про емоційний світ (про важливість тих чи інших емоцій, про їх правильність/неправильність, про природу конкретних емоцій і загалом всі інші ментальні установки). До другої належать оригінальні тексти, які є продуктом українського Середньовіччя і безпосередньо характеризують емоційний світ цієї доби і певного регіону зокрема та демонструють, чи установки, уявлення,

присутні в перекладних текстах, були засвоєні українським середньовічним соціумом.

Окрему увагу потрібно також приділити записам у книгах. Вони також можуть містити емоційний елемент, вияв певних емоцій, емоційне ставлення до когось чи до чогось.

Наше дослідження ґрунтується на інформації каталогів кириличної рукописної книги, складених співробітниками Інституту рукопису НБУВ [1–4], та безпосередньому ознайомленні з окремими текстами (як у рукописному, так і в опублікованому вигляді).

Тож аналіз інформаційного потенціалу ми здійснимо за трьома блоками джерел: перекладні тексти, оригінальні тексти, записи різного характеру. У розгляді перших двох груп намагатимемось дотримуватись хронологічного принципу – за століттями.

Дев'ять кириличних рукописів **ХІІ–ХІІІ ст.**, які зберігаються у фондах ІР НБУВ, насамперед засвідчують імовірність створення та побутування на українських землях у зазначений час таких книг як Апостол тлумачний, Євангеліє, зокрема також і апракос повний (два) та короткий, Служебник, Стихирар мінейний (два), текст Служби на Різдво Христове.

З огляду на те, що названі книги представлені здебільшого кількома аркушами (лише з Оршанського Євангелія збереглося 142 аркуші, але це – текст без початку і кінця), досліджувати за ними візію емоцій не вважаємо за можливе та доцільне (у фондах Інституту рукопису є названі тексти пізнішого часу кращої збереженості). Їх цінність полягає в тому, що вони документально підтверджують: справді, названі книги переписували на українських землях у ХІІ–ХІІІ ст. та використовували (більшість – під час церковних служб, а Апостол тлумачний, можливо, келейно). На останній факт вказує стан збереження рукописів. Наприклад, аркуші згаданого Оршанського Євангелія мають воскові плями (це означає, що його читали і при цьому горіла свічка), потемніли й затерті (гадаємо, це стало наслідком використання книги за призначенням – Євангеліє читали за богослужінням). Текст «Кристинопольського» («Городиського») Апостола (середина ХІІ ст.) частково поновлювався у ХVІ ст., тобто, імовірно, використовувався навіть у пізніший час.

З XIV ст. збереглося 14 рукописів: Євангеліє тетр, апракос (три), зокрема і повний (два), Псалтир, Мінея святкова на рік, Тріодь, фрагменти богослужбового тексту, збірник слів і повчань, пролог, Слово про Йосифа Прекрасного св. Єфрема Сирина, Стихирар мінейний. Одне з Євангелій апракосів, фрагменти богослужбового тексту та Слово про Йосифа Прекрасного написані церковнослов'янською мовою східнослов'янської редакції, тобто ці тексти не однозначні, а ймовірно, можуть мати українське походження. Більшість з усіх названих книг знову-таки представлена фрагментами або кількома аркушами, що ускладнює їх залучення до дослідження. І лише Євангеліє апракос повний третьої чверті XIV ст. (Лаврське) (Ф. 306 (КПЛ), № 4 п.) та Мінея святкова на рік кінця XIV – початку XV ст. (Ф. I, № 4052) мають понад 100 аркушів.

Рукописи зберігають сліди використання – воскові плями, заяложені праві нижні кути аркушів, аркуші пожовтілі, чорнило бліде, краї аркушів потемнілі. Ідеться, зокрема, про Лаврське Євангеліє та Мінею святкову на рік, які, як зазначалося, найкраще збережені [каталог 14 ст, с. 95, 139]. Що до інших рукописів, то більшість із них, на жаль, збережені в уривках, фрагментах, тому наявні на них сліди (забруднення, пожовтіння, пошкодження) ми не можемо однозначно співвідносити із використанням за призначенням. З огляду на те, що деякі з них у пізніший час виконували різні допоміжні функції (використовувались як обкладинки [2, с. 93, 98, 99, 132, 149, 155, 162] або для корінця книги [2, с. 148]), нинішній їхній стан збереженості може бути пов'язаний із останнім. Є й інші дані використання рукописів. Наприклад, згідно з майновим описом, у березні 1554 р. Лаврське Євангеліє зберігалось у церкві Пресвятої Богородиці Києво-Печерського монастиря. А Мінею святкову на рік поновлювали в 1600 р.: частково наводили вилинялі частини тексту – можливо, це означає, по-перше, що її активно використовували під час богослужінь, а по-друге, що поновлення тексту було зроблено для подальшого її використання.

Одним з найбільш інформативних для дослідження теми емоційного світу є Лаврське Євангеліє третьої чверті XIV ст. Це – апракос повний, тут вміщені всі євангельські читання літургійного року – від Пасхи до Великої суботи Страсного тижня. Виявлені

деякі втрати тексту, але вони незначні. Особливої цінності пам'ятці надає той факт, що, як зазначає дослідниця Л. А. Гнатенко, «текст Євангелія відбиває давній протограф, однак має ряд перекручень та лексичних особливостей».

Є інші рукописи Євангелій апракосів (Ф. 306 (КПЛ), № 5 п.; Ф. 235, № 5, № 11) та Євангеліє тетр (Ф. 301 (ЦАМ КДА) № 380 п.), але всі вони представлені в уривках, що повторюють текст Лаврського Євангелія. Тож їх ми аналізувати не будемо.

У Євангелії тетр третьої чверті XIV ст., незважаючи на те, що воно збережено лише в уривку (6 аркушів, один з останніх зошитів книги), міститься Канон Пресвятій Богородиці (текст за Октоїхом, 6 глас, у вівторок на повечір'ї) та наступний дуже цікавий запис. Після назви канону наведено вказівки читань: «*за єпитимью, и за печалныя и за первосопницю...*» [підкреслення наше. – Л. П.]. У контексті дослідження теми емоційного світу та скорботи як однієї з важливих емоцій Середньовіччя цей напис має виняткову цінність. Далі за ним вміщено конкретні тексти з Псалтиря. Спершу нам спало на думку, що в цих словах («*за єпитимью, и за печалныя*») йшлося про те, що зазначені псалми читалися у таких потребах – за єпитимію, за тих, хто сумує. До речі, на користь цієї тези свідчить той факт, що в Октоїсі в суботу 2-го гласа на повечір'ї є напис про те, що вміщений там канон читається в скорботах. Проте, коли ми почали шукати значення третього слова «первосопницю», то з'ясувалися інші обставини. Наше початкове припущення про те, що «первосопниця» в цьому написі – це Пересопниця, що в написі йдеться про відомий населений пункт в Україні і про молитву за нього, що досліджувана нами книга якось пов'язана з ним, при детальному вивченні зазнало спростування. Виявилось, що «первосопниця» – це давній молитовний чин. Тобто, як ми розуміємо, йдеться про те, що конкретні псалми читалися замість чину первосопниці. Гадаємо, так само варто прочитувати й інші складники цього напису: наведені псалми читалися за єпитимію і за (замість) «*печалныя*» (печальних). «Печальні» в цьому контексті, вважаємо, означає не людей, які перебувають у скорботі, а покайні молитви (у перекладній літературі печаль, неконкретизована якимись обставинами, дуже часто означає саме покайну скорботу). Тож,

якщо наші припущення правильні, у написі прочитується опосередкована вказівка на значущість покаянної печалі.

У збереженому уривку Пролога (другої редакції) (Ф. 235, № 12) вміщено читання – притча на 28 вересня про кульгавця і сліпця. Ознайомлення з текстом рукопису наштовхнуло нас на думку, що це може бути уривок з відомої «Притчі про людську душу і тіло» («Слова про сліпого і кульгавого») свт. Кирила Турівського. У процесі побутування пролога як перекладної пам'ятки на українських землях, до нього додавалися оригінальні тексти, тож цілком ймовірно, що тут вміщено саме названий твір святителя. Чому це важливо? Аналіз зазначеного тексту (що зберігається в іншому джерелі) засвідчив, що в ньому є дуже цінна інформація, яка характеризує візію емоційного світу, притаманну людині східноєвропейського Середньовіччя. Тож, якби наше припущення підтвердилося, цей рукопис ми б зарахували до джерел, які розкривають саме місцеву рецепцію емоційної візії. Однак, на жаль, це не так. Текстологічне зіставлення засвідчило, що перед нами – саме читання перекладного пролога. Та й дослідники пишуть про те, що це читання – з Пролога під 28 вересня – стало джерелом Притчі святителя Кирила. Але і в такому разі, збережений уривок рукопису важливий, бо містить згадку вічної муки, де *«пла[чь] и скрежесть зуубомъ»*. Це – актуалізація євангельських слів, ще одне нагадування про запізнілий плач, яке потенційно впливало на формування візії нерадісних емоцій, зокрема, що душа нерозкаяного грішника плакатиме у місці вічного осуду.

Збірник слів і повчань (Ф. 235, № 18) представлений лише 1 аркушем, на якому частину тексту видно фрагментарно, частину – втрачено. Дослідники наводять припущення Л. П. Жуковської про те, що збережений текст може бути уривком зі Слова Максима Сповідника [2, с. 132]. Очевидно, через стан збереженості нині неможливо відтворити склад збірника, до якого входив названий уривок. У збереженому тексті нами не виявлено жодної інформації щодо емоційного світу.

Уривки Стихиаря мінейного (Ф. I, № 6713) вміщують цінну для історії емоцій інформацію. Зокрема тут читаємо слова заспокоєння, які Пресвята Богородиця промовляє до праведного Йосифа: *«Не*

ско[рб]и иосифе. [смотря] моє[я] оутробы». У цій фразі згадується смуток через гаданий гріх ближньої, але насправді його (гріха) не було і тому Діва Марія просить Свого Обручника не сумувати. У словах «*радуися, Обрадованая, Господи съ Тобою, и с Тобою, и съ нами*» йдеться про святу радість від Божої Милості, до якої закликають Пресвяту Богородицю, а отже ця емоція має позитивну оцінку. В одній зі стихир різдвяних часів сказано: «*люди еда видимо чудо всякого разума, ужаса я и обдержа*», тобто йдеться про страх/здивування, викликаний чудом. Таким чином, в аналізованих текстах актуалізовано емоції скорботи, радості та страху/подиву за таких обставин як хвилювання за душу ближнього, Божа Милість до людей, чудо. Дві перші мають однозначно позитивну оцінку (їх носіями є праведний Йосиф та Пресвята Богородиця).

З XV ст. збереглося 33 рукописи, які, ймовірно, були створені на українських теренах. Це – Апостол апракос повний, Апостол, Євангеліє апракос повний (три), Євангеліє тетр (два), Євангеліє учительне, Житіє прп. Сави Освяченого, Златоуст П'ятдесятний, Ізмарagd, Кормча (дві), Мінея святкова на вересень-лютий, Мінея службова (на рік та на деякі місяці) (шість), Молитви Кирила Туровського на сім днів тижня, Октоїх (два), Повчання, Пролог (три), Проложні сказання та слова на Різдво Пресвятої Богородиці, Слова послицькі Ісаака Сиріна, Урочистник мінейний (два), фрагмент богослужбового тексту.

Із названих книг лише Молитви свт. Кирила є однозначно оригінальним текстом східнослов'янського Середньовіччя. Мінеї та Прологи – це перекладні книги, але вони можуть містити пам'яті місцевих (руських) свят і святих. Зокрема, у Пролозі під 26 листопада є текст про освячення церкви св. Георгія в Києві. До речі, – у двох Прологах [3, с. 110, 112]. Цілком імовірно, що в цих текстах є повідомлення, що стосуються емоційного світу (наприклад, стосовно освячення храму; зазвичай у подібних випадках описується радість як колективна емоція). Для більш точної інформації потрібно звертатися до самих джерел. Проложні сказання та слова на Різдво Пресвятої Богородиці, а також Урочистник мінейний, швидше за все, вміщують лише перекладні тексти. Але для однозначної відповіді варто дослідити це питання спеціально.

Згадані рукописи мають свідчення того, що ними активно користувалися (ми проглянули лише перших 10, і всі вони мають сліди): воскові плями на аркушах [3, с. 27, 29, 30, 32, 34, 36, 39, 46, 48], пошарпані поля та кути аркушів [3, с. 26, 29, 30, 32, 34, 36, 46, 48]. Вставка трьох аркушів з рукопису XVI ст. вказує на використання книги і в пізніший час [3, с. 26].

З огляду на відносно гарну збереженість та стан аркушів важливим для дослідження є Апостол апракос 80-х років XV ст. (Ф. 306 (КПЛ), № 8 п/3). Хоча закінчення втрачене, на аркушах, що дійшли до нас, представлено основний текст – апостольські читання на весь рік – від Пасхи до Великої суботи Страсного тижня, а також – згідно з місяцесловом (з вересня до серпня). Читання супроводжуються також вказівками антифонів, прокимнів, стихів, іноді алилуарій та причаснів. Є покажчики апостольських читань на будь-яку потребу, прокимнів недільних з алилуаріями по гласах. На вставлених наприкінці аркушах (XVI ст.) вміщено уривок з чину поховання. Ми надаємо перевагу названій пам'ятці перед іншим Апостолом XV ст. (Ф. 306 (КПЛ), № 7 п/2) через те, що текст другого Апостола на багатьох аркушах неможливо прочитати, а деяких аркушів узагалі бракує [3, с. 27–28].

З усіх Євангелій XV ст., апракосів, і тетр найкраще збережене Євангеліє апракос повний останньої чверті XV ст. (Ф. I, № 7453). У ньому є всі аркуші. Представлені євангельські читання на весь рік – від Пасхи до Великої суботи Страсного тижня. Крім цього, є місяцеслов (вересень-серпень) та недільні Євангелія, які читаються на утрєні [3, с. 32–33]. У цих – другій та третій частинах – назване Євангеліє навіть краще збережене, ніж Лаврське, згадане при аналізі рукописів XIV ст.

Тож ці два щойно виокремлені рукописи XV ст. – Апостол апракос повний (Ф. 306 (КПЛ), № 8 п/3) та Євангеліє апракос повний – є, на нашу думку, ідеальними для дослідження серед усіх Апостолів та Євангелій XII–XVI ст. з фондів Інституту рукопису. Першочергову цінність становлять самі біблійні тексти, які читалися за богослужіннями. Вони вміщують дуже багато повідомлень, що стосуються емоційного світу – і заповідей, повчань, і прикладів прояву емоцій Спасителем та іншими особами, яких згадують ці книги. Важливо

також, що вміщено читання за місяцесловом, недільні Євангелія, вказівки антифонів, прокимнів, стихів, іноді алуарій та причаснів і покажчики апостольських читань на будь-яку потребу, прокимнів недільних з алуаріями по гласах. За цією другою частиною можна простежити, які тексти повторювалися, а отже актуалізувалися наявна в них інформація (звісно, з огляду на обрану нами тему, цінність мають згадки радості, печалі, страху тощо).

Збережене учительне Євангеліє (Ф. 307 (Золот.-Мих.), № 496 п/1648) є церковнослов'янським перекладом учительних євангелій царгородських патріархів XIV ст. Каліста і Філофея. Його обсяг (350 аркушів) та гарний стан збереження дає змогу залучити його до дослідження як потенційне джерело формування візії емоцій на українських теренах. Хоча переклад з грецької слов'янською мовою здійснено наприкінці XIV або на початку XV ст., тобто в обіг книга увійшла не раніше кінця XIV ст., наявні в конкретному рукописі сліди користування та факт поширеності пам'ятки, засвідчений у науковій літературі, говорять на користь того, що цей текст був важливим і міг впливати на уявлення про емоції.

Велику цінність становить рукопис «Житіє прп. Сави Освяченого» (Ф. 310 (Ниж.), № 25). Згідно з текстом Житія прп. Феодосія, Житіє прп. Сави Освяченого було відоме на наших землях ще наприкінці XI ст. Назване оригінальне житіє мало перекладне своїм джерелом. Тож аналіз Житія прп. Сави Освяченого важливий і сам по собі, і в контексті порівняння з Житієм прп. Феодосія – одразу можна побачити рецепцію людиною українського Середньовіччя емоційної візії, яка присутня в перекладному тексті.

Златоуст П'ятдесятний (Ф. 307 (Золот.-Мих.), № 490 п/1649/I–II) складається з 90 повчань свт. Іоанна Златоуста, від неділі про митаря та фарисея до неділі Всіх святих. Зважаючи на його великий обсяг (440 арк.) та гарну збереженість [3, с. 50–51], а також на те, що це – збірник уставних читань, вважаємо, він становить цінність для дослідження про емоційний світ українського Середньовіччя як потенційне джерело уявлень про емоції.

Текст Кормчої в силу свого змісту, гадаємо, не є важливим для дослідження емоційного світу людини українського Середньовіччя. Хоча для точних висновків потрібно ознайомитися з пам'яткою

більш детально. Але є дещо, що має інформаційну цінність. Згадана Кормча (Ф. 301 (ЦАМ КДА), № 375 л.) містить записи, скопійовані з Кормчої 1270 р. В одному з них є слова: «... азъ ... моляся слезно». Йдеться про прохання, адресоване тим, хто читатиме та переписуватиме: виправляти несправності, а не клясти автора цих слів – Іоанна Драгослава [3, с. 61]. Напис міг впливати на утвердження поведінкової моделі слізного прохання. Інший запис – послання болгарського деспота Якова Святослава до київського митрополита Кирила – містить слова, які можна тлумачити, на наш погляд, як вираження особливого емоційного ставлення адресанта до адресата: «възлюбленный мой архиепископе», «превозлюбленный» [3, с. 61]. У контексті проблеми емоційного світу українського Середньовіччя напис цікавий тим, що міг впливати на формування аналогічного емоційного ставлення до інших осіб, на спосіб вираження своїх душевних почуттів до іншої особи такими словами.

Із XVI ст. у фондах Інституту рукопису зберігається найбільше середньовічних рукописів. Це – Апостол (десять), Бесіди Іоанна Златоуста на Євангелія від Матфея та Іоанна, а також на Послання апостола Павла до Ефесян, Євангеліє апракос повний (три), Євангеліє тетр (тридцять чотири), Євангеліє учительне, конволют, що вміщує Життя давньоруських святих та Полемічні статті, Житіє мучеників Трофима і Євкарпія, Житіє прп. Симеона Дивногогорця, Збірники (богослужінь, житій, мішаного типу, полемічні, слів та повчань тощо) (дев'ять), Ізмарагд (два), Ірмологіон (два), Кормча (дві), Лествиця (дві), Мінея місячна (на різні місяці) (шістнадцять), Мінея святкова (шість), Мінея святкова і загальна, Новий завіт, Октоїх (п'ять), Олександрія, Палея тлумачна, Пандекти Антіоха чорноризця з іншими статтями, Паренезис Єфрема Сирина (два), Патерик Азбучно-Єрусалимський, Патерик Києво-Печерський, Патерик Скитський, Пом'яник, Пролог (три), Псалтир слідуваний, Псалтир тлумачний (два), Слова Григорія Богослова, Слова посницькі Василя Великого, Служебник (два), Твори Діонісія Ареопігита та Іоанна Дамаскина, Торжественики мінейний (два) і тріодний, Требник (чотири), Требник архиєрейський, Тріодь пісна (вісім), Тріодь цвітна (чотири), Устав церковний (чотири), Хронограф, Часослов з уставом і місяцесловом, Шестоднев.

З названих книг однозначно оригінальними текстами є лише Києво-Печерський патерик та Пом'яник, а також, дуже ймовірно, Полемічні статті.

Оскільки вище ми зазначили рукописи, за якими найкраще вивчати євангельські та апостольські тексти, для того, щоб завершити огляд основних текстів Святого Письма, що читаються за богослужінням, зосередимо увагу ще на Псалтирі. З усіх псаломських текстів XII–XVI ст. із фондів Інституту рукопису найкраще збережений Слідований Псалтир 1530–1550-х років (Ф. 307, № 416).

Важливими богослужбовими книгами були мінеї та октоїхи. Вони мають великий інформаційний потенціал для дослідження теми емоційного світу. А тому потребують окремого вивчення. Це стосується і Пролога. У фондах Інституту рукопису велика кількість названих книг різної збереженості і на різні періоди літургійного року. Вибір, вважаємо, варто здійснювати вже безпосередньо при їх вивченні.

Що до тріодей, то найкраще тексти пісної Тріоди збереглися в пам'ятці 1590-х років (Ф. I, № 2813). Тут вміщені Богослужіння з Неділі митаря і фарисея до Лазаревої суботи включно. Лакуни (зі стихир служби вечора п'ятниці 5-ї седмиці до 6 ікоса акафіста Богородиці служби суботи 5-ї седмиці) можна доповнити за іншою збереженою пісною Тріоддю (Ф. 307, № 430). Вона неповна (без початку та кінця), але тексти, пропущені у вище названій Тріоді, у цій є. Що до Тріоди цвітної, то найповніше збережені тексти в пам'ятці кінця XVI ст. (Ф. 312, № 82): з Богослужінь зі стихир на повечір'ї 6-ї седмиці Великого посту до одпущу на Літургії Неділі Всіх Святих [4, с. 406].

Важливе значення, особливо для монашої традиції, мали Лествиця та Паренезис Єфрема Сирина. Ці книги вміщують дуже багато інформації щодо емоційного світу, а тому вони були значимим потенційним джерелом формування емоційної візії на українських землях.

Інші перекладні тексти, згадувані у переліку рукописів XV–XVI ст., безперечно, становлять цінність для дослідження. Усі вони могли чинити потенційний вплив на уявлення про емоції, розуміння їх правильності та неправильності тощо. У їх вивченні важливо зважати на історію їх побутування на наших землях.

Оригінальні тексти. Особливо багато важать для вивчення емоційного світу українського Середньовіччя тексти, створені на цих теренах.

Найбільшу цінність становить Києво-Печерський патерик як пам'ятка, яка складається з текстів, написаних постриженниками Печерської обителі і про подвижників цієї обителі, а отже, у ній відбилися емоційні реалії українського Середньовіччя та уявлення про емоції, носіями яких були печерські отці. У Патерику – понад 450 експліцитних згадок емоцій печалі та сліз, радості, страху, гніву та подиву. А ще – низка невербалізованих повідомлень про прояви емоційної сфери. Усе це становить важливий матеріал для дослідження.

Ще одним важливим джерелом є Молитви свт. Кирила Турівського на сім днів тижня. Святитель Кирило – представник білоруської літератури, але у деяких джерелах натрапляємо на думку про те, що Турівський єпископ був постриженником Києво-Печерської обителі. Цей факт дає змогу пов'язувати його з українським Середньовіччям. Але навіть якщо не так, то за життя свт. Кирила, українські землі входили разом із білоруськими до одного державного утворення, тож можемо припустити спільність ідей для всього простору Русі. Молитви містять важливу інформацію про візію емоційного світу, а тому потребують спеціального вивчення. В рукописі XVI ст., перша частина якого – це Псалтир, а після нього йдуть різні тексти, зокрема і молитовні, є молитви Кирила Турівського та приписані йому (цілком можливо, що йдеться саме про ці молитви, тож і тексти, і ім'я святителя були відомими і популярними на українських теренах) [4, с. 344].

В одному зі збірників (Ф. 302, № 40) натрапляємо на три полемічні статті XVI ст. антикатолицького змісту. З огляду на час створення та історичні умови (українські землі, які в той час перебували у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, зазнавали тиску з боку католиків), а також мову цих статей (українська редакція церковнослов'янської мови), цілком можливо, що вони мали оригінальне походження. А отже, в цих статтях відбиваються актуальні уявлення. Тексти становлять потен-

ційну цінність для дослідження емоційного світу. Добра збереженість дає змогу залучити рукопис до вивчення [4, с. 180–181].

Як оригінальний текст інформаційний потенціал може мати також Пом'яник Золото-Михайлівського монастиря.

Записи. Важливі у контексті вивчення емоційного світу людини українського Середньовіччя записи виявляємо вже в рукописах XV ст. Так, Євангеліє тетр середини XV ст., відоме в науці як Київське Євангеліє 1411 р. (Ф. 308 (П-Мик.), № 548 п), містить запис писця XV ст.: «*Слава съвршителю Богу*» [3, с. 37] (тут і далі орфографію подаємо за принципами Комісії давнього письменства). Подібний запис є в Євангелії учительному (Ф. 307 (Золот.-Мих.), № 496 п/1648) одного з писців кінця XV ст.: «*Слава свршителю Господу Богу Ісус Христу*» [3, с. 46], в Октоїху кінця XV ст. – початку XVI ст. (Ф. 309 (Вид.) № 566 п.) [3, с. 102] та Словах посницьких Ісаака Сиріна 1470–1480-х рр. (Ф. 302 (Мак.), № 3 п.) [3, с. 125]. Аналогічний напис є і в рукописах XVI ст. (Ф. 301, № 558 п) (Ф. 309, № 566) [4, с. 127, 299]. І не тільки за кінець, а й за початок прославляють Бога [4, с. 158, 207]. З одного боку, вже той факт, що в досліджуваних рукописах ми віднайшли таку фразу чотири рази, вказує на її формульність. Тобто перед нами – традиційна формула, якою завершували процес написання рукопису. Але, з іншого боку, коли ми прочитали перший запис, то склалося враження дуже емоційної фрази, якою висловлюється вдячність Господу і велика радість, що з Божою допомогою ця нелегка і тривала робота закінчена. Цілком можливо, що емоційність мала місце навіть за умови, якщо слова були традиційною формулою.

Низка записів у рукописах цього часу містять характерні епітети. Так, Златоуст П'ятдесятний (Ф. 307 (Золот.-Мих.), № 490 п/1649/І-ІІ) вміщує два записи XVI ст. одним почерком «*Господину моему милому пану Лукьяну*», «*Господину моему милому пану Мацьку*» [4, с. 51]. У Мінеї святковій (Ф. І, № 5569) є запис останньої чверті XV ст. одного з писців: «*Господину и прителю моему ласковому...*» (356 зв) [3, с. 70]. У Радивилівському Апостолі 1568 р. (Ф. XXVIII, № 766) є запис писця про час написання книги, в якому читаються слова: «*при держанїи наласкавшего господари Жикгимонта Іавгуста...*». В іншому записі – «*мой любимый прителю*» [4, с. 53].

В Апостолі (Ф. І, № 7462) читаємо: «*При держаніи наласкавьшого господара*» та «*братіи мои милаи*» (до читачів) – не зовсім традиційне звертання [4, с. 58]. А в Пересопницькому Євангелії (Ф. І, № 15512) знаходимо запис 1561 р.: «*читачоу мильи*» [4, с. 116], «*Ј томъ товаришу мильи нѣ скръби, алѣ дрѣжи такъ*» [4, с. 117], «*пред мильм Богом*» [4, с. 149]. Епітети «*милий*», «*ласковий*», «*наласкавий*», «*любимый*» вказують, на наш погляд, на прихильне ставлення автора цих слів до тих, кого вони стосуються. Щоправда, і в цьому разі можемо мати справу з формулою (особливо, якщо йдеться про правителя), однак вважаємо, що це все одно є проявом емоцій і тому доцільно звертати увагу на такі фрази.

Свідченням емоційності людини досліджуваної доби є, на наш погляд, і записи-погрози клятвою і Божим судом тим, хто забере книгу з храму/монастиря тощо [4, с. 94–95, 149]. Хоча подібні слова і класифікуються як формули.

У Пересопницькому Євангелії (Ф. І, № 15512) є цінний запис, що стосується нерадісних емоцій: «*Ј томъ товаришу мильи нѣ скръби, алѣ дрѣжи такъ*». Автор цих слів звертається до читача. Потенційна скорбота стосується, як ми зрозуміли, вказівок євангельських читань [4, с. 117].

Є записи, які проливають світло на ставлення до страху. Наприклад, страх Божий схвально оцінювався в XVI ст. Про це свідчать записи, де характеристики «*богобойный*», «*богобоизный*» є позитивними [4, с. 172, 271].

Рукописи доносять до нас дуже багато записів, які ми вважаємо за правильне розцінювати як свідчення емоційного зв'язку між подружжям та між батьками і дітьми. Так, Євангеліє тетр середини XV ст., відоме в науці як Київське Євангеліє 1411 р. (Ф. 308 (П-Мик.), № 548 п), містить вірчий запис 23 березня 1427 р. про те, що князь [Долголд...датович] разом зі своєю княгинею дають землю Пустинно-Микільському монастирю. У Євангелії тетр (Ф. 301, № 34 л) є вкладний запис 1568 р. про дарування Євангелія храму св. Миколая міщанином городельським Ільяшем та його дружиною. Євангеліє тетр (Львівське) (Ф. 311, № 574) було вкладене Кондратом і його дружиною Паранкою [4, с. 148], а Мінея місячна (Ф. 307, № 427) – «*богобоизным рабом Божиим*» Кузьмою з жоною Марією

[4, с. 271]. Євангеліє тетр 1595 р. (Ф. I, № 2789) купив «*богобойный муж*» з жоною своєю Іриною та сином Іллею [4, с. 172]. Євангеліє тетр 1570 р. (Ф. 301, № 39 л) має вкладний запис, що ця книга – за відпущення гріхів вкладника та здоров'я його вісьмох дітей [4, с. 159].

Отже, аналіз рукописів XII–XVI ст. з фондів Інституту рукопису допоміг виокремити три важливі групи джерел для вивчення емоційного світу українського Середньовіччя. Найбільшу цінність становлять оригінальні пам'ятки, серед яких виняткове значення має Києво-Печерський патерик. Важливими є записи, які вказують на прояви емоцій або уявлення про них. Перекладні книги заслуговують на спеціальне вивчення як потенційні джерела формування емоційної візії на українських теренах за досліджуваної доби.

Список бібліографічних посилань

1. Гнатенко Л. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XII–XIII ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2012. 154 с.

2. Гнатенко Л. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2007. 264 с.

3. Гнатенко Л. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2003. 193 с.

4. Іванова О. А., Гальченко О. М., Гнатенко Л. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2010. 791 с.

References

1. Hnatenko, L. A. (2012). Slovianska kyrylychna rukopysna knyha XII-XIII st. z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Slavic Cyrillic manuscript book of the 12th

-13th centuries from the collection of the Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. Kyiv [in Ukrainian].

2. Hnatenko, L. A. (2007). Slovianska kyrylychna rukopysna knyha XIV st. z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Slavic Cyrillic manuscript book of the XIV century from the collection of the Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. Kyiv [in Ukrainian].

3. Hnatenko, L. A. (2003). Slovianska kyrylychna rukopysna knyha XV st. z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Slavic Cyrillic manuscript book of the XV century from the collection of the Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. Kyiv [in Ukrainian].

4. Ivanova, O. A., Halchenko, O. M., Hnatenko, L. A. (2010). Slovianska kyrylychna rukopysna knyha XVI st. z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Slavic Cyrillic manuscript book of the XVI century from the collection of the Institute of Manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. Kyiv [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 15.08.2024.

Liudmyla Petrushko,

PhD (History), Research Associate,
V. I. Vernadsky National Library of Ukraine
62 Volodymyrska St., Kyiv 01033, Ukraine
e-mail: liudmyla1991@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7175-9143>

The Emotional World of the Ukrainian Middle Ages: Source Potential of Manuscripts of the 12th-16th centuries from the Collection of the Institute of Manuscript

The article reveals the informational potential of manuscripts of the 12th-16th centuries from the collection of the Manuscript Institute for the study of the emotional world of a person in the Ukrainian Middle Ages. The article focuses on manuscripts of the 12th-16th centuries, created on Ukrainian territory. Three important groups of sources have been singled out and analyzed. The largest group consists of translated texts, which are a potential source for forming an idea about the emotional world (of the importance of certain

emotions, their correctness/incorrectness, the nature of specific emotions and, in general, all other mental attitudes). The second group includes original texts that are products of the Ukrainian Middle Ages and directly characterize the emotional world of this era and region, in particular, and demonstrate whether the attitudes and ideas present in the translated texts were assimilated by the Ukrainian medieval society. There are only 4 original monuments: Kyiv Caves Paterycon, Prayers of St. Cyril of Turivsky for seven days of the week, three polemical articles of the 16th century of anti-Catholic content, Synodyk of the Golden Michael Monastery. Among them, Paterycon is of exceptional importance as a monument that consists of texts written by the monks of the Cave (Pechersk) monastery and about the ascetics of this monastery, and therefore it reflects the emotional realities of the Ukrainian Middle Ages and the ideas about emotions that the Pechersk fathers were the bearers of. Paterycon has more than 450 explicit mentions of the emotions of sadness and tears, joy, fear, anger and surprise, and a number of non-verbal messages about manifestations of the emotional sphere. Entries in books that contain an emotional element are significant: a manifestation of emotions, an emotional attitude towards someone or something, a fixed idea about emotions. The records testify to gratitude to God and joy in connection with the completion of a long and difficult work on the creation of a book, a favorable attitude towards specific persons. It is clear from records that fear of God was favorably evaluated in the 16th century. Manuscripts bring us a lot of records that testify to the emotional connection between spouses and between parents and children.

Keywords: Institute of Manuscript, informational potential, manuscript books of the 12th-16th centuries, Ukrainian Middle Ages, history of emotions, translated texts, original texts, Kyiv Caves Paterycon.